

**Болалар мусиқа ва санъат мактаби
Анъанавий чолғу ижрочилиги йўналиши**

НАЙ

ФАНИДАН ЎҚУВ ДАСТУРИ

ТУШУНТИРИШ ХАТИ

Ўзбек халқ мусиқа мероси бой ва ранг-баранг ижрочилик анъаналарига эгадир. Зеро, мусиқа меросимизнинг ўзи ўтмиш созанда, хонанда ва бастакорларнинг кўп йиллик ижодий маҳсулидир. Ривожланиш жараёнида бой анъаналаримиз, мусиқий чолғуларимиз ва уларнинг ижрочилик услублари халқимизнинг энг гўзал хусусиятларини ўзларида мужассам этганлар. Мусиқий меросимизнинг бой ва ранг-баранглигининг ҳам асосий сабабларидан бири шу десак муболаға бўлмайди. Шу боис ҳам мусиқий анъаналарда чолғу ижрочилик услублари алоҳида аҳамият касб этади. Зотан, ижрочилик ўтмиш устоз созандаларнинг бетакрор ижод йўлларини муносиб ўрганиб ва уни замонага хос талқин этиш ҳар бир устоз-созанданинг бурчидир.

Бошланғич мусиқа маълумоти бериш ва бўлажак созандани тарбиялаш ниҳоят мурраккаб ва масъулиятли вазифадир. Бу иш жиддий ва чуқур ўйлаб тузилган ҳар бир ўқувчининг у ёки бу ижрочилик хусусиятларини акс эттирувчи якка режа асосида олиб боришни талаб қилади. Шу билан бирга ўқувчиларда ўрганилаётган қўлланмаларга нисбатан аниқ ва онгли тушунча ҳосил қилиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек чолғу мусиқаси ижрочиличининг ўзига хос мураккаблиги - унинг бой оҳанг дунёсини тўлақонли ижро этишда аввало ўқувчининг ижро маҳоратини ошириш, анъанавий ижрочилик кўникмалари ва оғзаки анъана профессионал мусиқа жанрларини пухта эгаллаш зарур.

Ҳақиқатдан ҳам мусиқий чолғуларимизнинг барчаси узоқ ўтмишдан шаклланиб, истеъмолда чархланиб келган. Уд, қонун, дутор, най, сурнай, чанг, ғижжак, рубоб, доира каби чолғулар шулар жумласидандир.

Най сози ва талқини хусусида услубий кўрсатмалар

Най - ўзбек миллий чолғуларидан бири бўлиб, қадим замонлардан халқ орасида кенг оммалашган. Тарихий обидалар ва ўтмиш мусиқий рисолаларида ёзилишича, най чолғуси илк яратилган нусхасида сақланган. Хусусан IX-X асрларда яшаб ижод қилган, шарқнинг буюк алломаси Абу Наср ал-Фаробий ўзининг “Катта мусиқий китоби” рисоласида таърифланган най чолғуси замонавий найдан деярли фарқ қилмайди.

Азалдан, созандалар турли жисмлардан тайёрланган найлардан фойдаланганлар. Одатга кўра, най сози дарахтдан, қамишдан ва мисдан ясалган. Абдурауф Фитрат ўзининг “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” китобида “най қамиш маъносидаги форсийча сўздир. Бизда биринж (бронза) ё бакир (мис) дан ясаладир” деб изоҳлаган. Шу билан бирга биз оқ металл (алюмин) дан ясалган найларни ҳам учратишимиз мумкин. Амалиётда кенг қўлланилган ва ҳозирги даврда, анъанавий ижрочилик амалиётида кўпроқ ғаровдан ясалган найлар қўлланилади.

Най чолғусида 7 та махсус тешикчалар мавжуд. Улардан биттаси чолғунинг юқори томонида - пуфлаш учун мўлжалланган. Олтитаси эса қўйи томонда - чолғунинг пардалари ҳисобланиб, бармоқлар билан уларни беркитиш-очиш ёрдамида муайян баландликдаги товушлар ҳосил қилинади. Одатда найлар 32-34 см узунликда бўлиб, 2,5 октава оралиғидаги товушга эгадир. Най чолғуси ўзига хос соз бўлиб, товуш ҳосил қилиниши бўйича “**хуштаксимон**” чолғулар оиласига мансубдир. Чунки ичкаридан тиқилиб келган кучли нафас тўлқини най тешигининг ўткир қиррасига урилади ва у ерда кесилади. Най ичига кирган нафас йўналиши у ерда ҳаракат ҳосил қилиб най ичига қамалган ҳавони ҳаракатга келтиради ва бунинг натижасида товуш ҳосил бўлади. Бунда 4 та ижрочилик воситасининг биргаликдаги ҳаракати чолғучи учун энг муҳим омил ҳисобланади. Булар а) лаб, б) тил, в) нафас, г) бармоқлар ҳаракати.

а) **Лабнинг вазифаси** - най чолғусида лаб асосан ичкаридан тиқилиб келган кучли нафасни най тешикчаси қиррасига тўғри йўналтирувчи ва уни бошқариб турувчи вазифани бажаради. Бунда пардани созлаш (0,5 тонга пасайтириш ёки кўтариш) ва турли безакларни чалишда лаб ва унинг мушаклари асосий рол ўйнайди.

б) **Тилнинг вазифаси** - Най чолғусида тил ичкаридан тиқилиб келадиган нафасни ушлаб турувчи асосий клапан вазифасини бажаради. Яъни тил кескин орқага чекингани заҳоти тиқилиб

турган нафас най тешигининг ўткир қиррасига урилади. Шу билан бирга най ижрочиликда турли штрихларни бажаришда (стаккато, легато, деташе ва ҳ.к.) “ту”, “ку” унсизлари орқали кўй ижросидаги бадиий ифода воситаларини таъминлайди.

в) **Ижрочилик нафаси** - Оддий нафас билан ижрочилик нафаси ўртасида фарқ бор албатта. Оддий нафас бир дақиқада 16-18 марта тенг ораликда олиб-чиқарилади. Ижрочилик нафаси эса олиш тез, чиқариш, яъни сарфлаш тежалган ҳолда амалга оширилади. Ижрочилик амалиётида нафас уч турга бўлинади: 1) ўпканинг пастки қисмига олинадиган **қорин нафас**; 2) ўпканинг юқори қисмига олинадиган **кўкрак нафас**; 3) иккала нафасни самарали уйғунлаштирувчи **аралаш нафас**. Аралаш нафас ижрочиликда қўлланиладиган асосий нафаслардан бўлиб, бунда қорин мушаклари (диафрагма) нафас кучини оширишда ва таянч нуқта вазифасини бажаришда катта роль ўйнайди. Най чолғусида тез нафас олиб уни сарфлаш жараёнида бир меъёрда - равон ва давомийлигини таъминлаш лозимдир. Сарфланаётган ҳавони (пуфлаш жараёнида) кучсиз ва кучлилиги паст ва баланд пардаларни олиш учун зарурдир. Паст пардаларга кучсиз ва баланд пардаларга кучли пуфлаш орқали эришилади. Бу билан куйнинг “динамик” сифатларига эришилиб, ифодавий хусусиятлар билан бойитилади.

г) **Бармоқларнинг вазифаси** - тешикчаларни беркитиб туриш. Созанданинг бармоқлари чолғуда эркин ҳаракат қилиши учун қулай ҳолатда жойлашиши лозим. Чунки чолғуда товушқатор бўйлаб ҳаракат айнан бармоқлар орқали бажарилади. Миллий ижрочиликда мавжуд бўлган “форшлаг”, “трел”, “бидратма”, “нола” каби қочирим-безаклар ҳам бармоқлар ёрдамида амалга оширилади. Бармоқлар чолғу билан биргаликда асосий пардалар ҳисобланади. Ижро пайтида ёпиладиган тешикчалар бармоқлар билан жипс ёпилиши лозим.

Най сози ижроси учун ушбу қайд этилган усул ва воситалар энг муҳимларидир. Уларни созандада бир-бири билан мутаносиб ҳолда шаклланиши тақозо этилади.

Пуфлаб чалинадиган мусиқа чолғуларининг яна бир ўзига хос томони - ҳар бир асар такрорий талкинда ўзгача ижро этилишидир. Айниқса икки чолғу ҳамнафаслигига эришиш мушкул. Шу боис пуфлаб чалинадиган чолғулардаги илк сабоқ жараёнини тўғри ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади. Устоз муаллимларнинг эътибори аввало бошланғич жараёнга қаратилиши мақсадга мувофиқдир.

Най ижрочиликда қўлланиладиган сайқалларнинг ифодаланиши “Рубоб наволари”, “Ғижжак наволари” тўпламларида келтирилган безаклар кабидир.

1 – синф талаблари

гаммалар: бир октавалик до-мажор ля-минор

машқлар: 3-4 этюдлар

Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Яллама – ёрим	6. Ҳайронинг бўлай	11. Омон ёр
2. Ҳай ёр ёр	7. Гулёрхон	12. Сочи жамалак
3. Дўланча	8. Терим	13. Қилпиллама
4. Баҳор келди	9. Гулнора	
5. Қашқарча 1	10. Қора қош	

Иккинчи ўқув ярим йили якунида ижодий академ концертда ўқувчи ўрганган асарларидан 3-4-та асарни ижро қилиб беради.

2 – синф талаблари

гаммалар: соль-ре мажорлар параллел минорлари ва арпеджиолари билан

машқлар: 3-4 та этюдлар

Ўзбек халқ куйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Гуллола	3. Нималар девдим сизга	5. Қора соч
2. Олмача анор	4. Қашқарча I	6. Қари Наво

7. Жонон М.Мирзаев	10. Гули лола	13. Қашқарча III
8. Ёш боғбонлар	11. Андижон полкаси	
9. Уфори	12. Қашқарча II	

Синфдан синфга ўтиш ижодий имтихонда ўқувчи ўрганган 3 асарини ижро қилиб беради.

3 – синф талаблари

гаммалар: Ля мажор 2 октавада, Ми бемоль мажор 1 октавада арпеджиолари билан, параллел минорлари

машқлар: 3-4 та этюдлар, бошланғич нолалар

Ўзбек халқ кўйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Фарғонача	7. Гулнор	Ф.Содиқов
2. Янги тановар	М.Мирзаев	8. Шароб I - II
3. Баҳорим	Ю.Ражабий	9. Ғайратли қиз
4. Ўртоқлар	Ю.Ражабий	10. Феруза
5. Ҳайронинг бўлай	11. Ҳаёлимда	Қ.Комилов
6. Чаман ичра	12. Ором	С. Йўлдошев

Ҳар ярим йил якунида ижодий академ концертларда ўқувчи ўрганган асарларидан 2-3-та асарни ижро қилиб беради.

4 – синф талаблари

гаммалар: Фа-ми мажордар 1 октавада арпеджиолари билан, параллел минорлари

машқлар: 2-3 та этюдлар, анъанавий ижрочиликка ҳос нолалар

Ўзбек халқ кўйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Тасниф бузрук	8. Чаман ялла
2. Таржи бузрук	9. Муборак
3. Гардун бузрук	10. Қўшчинор
4. Бинафша	Н. Қулабдуллаев
5. Ўзбек вальси	Ф.Содиқов
6. Ёлғиз I-II	12. Сайёра
7. Усмония	13. Самои дугоҳ
	Х.Х Ниёзий

Ҳар ярим йил якунида ижодий академ концертларда ўқувчи ўрганган асарларидан 2-3-та асарни ижро қилиб беради.

5 – синф талаблари

гаммалар: 5- синфга қадар ижро этилган мажор ва минор гаммаларини такрорлаш

машқлар: Анъанавий ижрочиликка ҳос нола ва қочиримлар

Ўзбек халқ кўйлари ва бастакорларнинг асарлари

1. Айлагач	Х.Тўхтасинов	7. Норим – Норим
2. Фасли баҳор	М.Тоиров	8. Уфори Норим – Норим
3. Қалбимда	С.Жалил	9. Чаманнор
4. Ўйин баёти	Ю.Ражабий	10. Гулбахор ва Тановар
5. Қаландар I		11. Ёввойи тановар
6. Тановар II		

Битирув имтихони талаблари

Ўқувчининг ижро маҳоратига қараб битирув имтихонларига 4-5 синфларда ижро этилган энг сара ва турли характерга эга бўлган асарлардан 4-5 та куй танлаб олинади